Astrid Myklebust og
Vegard Mjøsund Talmo

TEKNOLOGI OG SAMFUNN

Forkurs

UNIVERSITETSFORLAGET

© Universitetsforlaget 2018

ISBN 978-82-15-03069-2

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med rettighetshaverne er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Utnyttelse i strid med lov eller avtale kan medføre erstatningsansvar og inndragning og kan straffes med bøter eller fengsel.

Forfatterne har mottatt støtte fra Det faglitterære fond.

Boka er utgitt med støtte fra Kunnskapsdepartementet ved Lærebokutvalget for høyere utdanning.

Henvendelser om denne utgivelsen kan rettes til:

Universitetsforlaget AS
Postboks 508 Sentrum
0105 Oslo

www.universitetsforlaget.no

Omslag: Cecilie Mohr
Sats: ottaBOK
Trykk og innbinding: 07 Media – 07.no
Boken er satt med: Stempel Garamond 10,5/14 pkt
Papir: 90 g Arctic Matt 1,0

Innhold

FORORD 9

KAPITTEL 1 **Teknologiutvikling** 11
1.1 Hva er teknologi? 11
1.2 Hvordan utvikles ny teknologi? 13
1.2.1 Forhold som må ligge til rette for teknologiutvikling 14
1.2.2 Typer av teknologiutvikling 27
1.2.3 Innovasjon, økonomi og arbeidsmarkedet 33
1.3 Teknologi endrer livet vårt 34
1.4 Synet på teknologi 38
1.4.1 Teknologideterminisme 39
1.4.2 Kritikk av teknologideterminismen 42
1.5 Entreprenørskap 45
1.6 Teknologi og politikk 47

KAPITTEL 2 **Norsk næringsliv** 52
2.1 De tre næringstypene 52
2.2 Verdiskaping og BNP 54
2.3 Hovedtrekk i næringsutviklinga 54
2.3.1 Det store hamskiftet (1850–1900) 56
2.3.2 Industrivekst (1900–1970) 69
2.3.3 Informasjonssamfunnet (1970 til i dag) 74
2.4 Globalisering 85
2.5 Lokale ressurser og interessekonflikter 87

KAPITTEL 3 **Demokrati og samfunnsstyring** 91
3.1 Demokrati 91
3.1.1 Hva er et demokrati? 91
3.1.2 Representativt og direkte demokrati 92
3.1.3 Maktfordelingsprinsippet 93
3.1.4 Pluralisme 94
3.1.5 Politisk innflytelse 95

3.1.6 Fordeler og ulemper med et demokratisk styresett ... 98
3.2 Politikk ... 102
3.2.1 Interesse- og verdikonflikter ... 103
3.3 Offentlig forvaltning ... 104
3.3.1 Forvaltning på nasjonalt nivå ... 104
3.3.2 Forvaltning på regionalt og lokalt nivå ... 115
3.3.3 Partier og ideologier ... 117
3.4 Internasjonalisering ... 119
3.4.1 Norge og EU ... 119
3.4.2 EFTA og EØS-avtalen ... 119
3.4.3 Schengen-avtalen ... 121
3.4.4 NATO ... 121
3.4.5 Forente nasjoner (FN) ... 121
3.5 Mulige utfordringer for demokratiet ... 122
3.6 Politikk og teknologi ... 124
3.6.1 Økonomisk støtte ... 124
3.6.2 Naturressurser og infrastruktur ... 126
3.6.3 Demografi ... 126
3.6.4 Vitenskap ... 127
3.6.5 Behov ... 127
3.6.6 Makt ... 128
3.6.7 Statlig ansvar for sikkerhet og demokrati ... 128

KAPITTEL 4 **Den norske modellen** ... 132
4.1 Den norske modellen ... 132
4.1.1 Den økonomiske modellen ... 133
4.1.2 Samarbeidsmodellen ... 135
4.1.3 Velferdsmodellen ... 138
4.1.4 Den norske modellen vokste fram ... 144
4.1.5 Teknologien gir utfordringer for den norske modellen ... 144
4.2 Økonomi og arbeidsledighet ... 146
4.2.1 Økonomisk kontroll ... 146
4.2.2 Arbeidsledighet ... 155
4.3 Oljens innvirkning på norsk økonomi og arbeidsliv ... 160
4.3.1 Den norske petroleumsmodellen ... 161
4.3.2 Oljefondet ... 164
4.3.3 Oljen og den norske modellen ... 168

KAPITTEL 5 **Vitenskap** ... 172
5.1 Hva er vitenskap? ... 172
5.2 Inndeling av vitenskap ... 173
5.2.1 Grunnforskning og anvendt forskning ... 173
5.2.2 Nyskapende forskning og registrerende forskning ... 174
5.2.3 Greiner av vitenskapen ... 175
5.3 Vitenskap og teknologi ... 176
5.3.1 Vitenskap og teknologi bygger hverandre opp ... 177
5.3.2 Vitenskapelig og teknologisk kunnskap ... 179
5.4 Vitenskapelig metode ... 181
5.4.1 Hypotetisk-deduktiv metode ... 182
5.4.2 Alternativet til hypotetisk-deduktiv metode ... 185
5.4.3 Kvalitativ og kvantitativ metode ... 187
5.4.4 Metoder for å hente inn data ... 189
5.4.5 Feilkilder ... 195
5.5 Hva kjennetegner vitenskap? ... 197
5.5.1 Filosofi og vitenskap ... 197
5.5.2 Den vitenskapelige revolusjonen ... 206
5.5.3 Noen viktige poeng i vitenskapelig virksomhet ... 207
5.5.4 Vitenskapelig innstilling ... 221
5.6 Vitenskap og politikk ... 222
5.7 Oppsummering ... 223

KAPITTEL 6 **Etikk** ... 227
6.1 Hva er etikk og moral? ... 227
6.2 Normativ etikk ... 229
6.2.1 Dygdsetikken ... 230
6.2.2 Pliktetikk ... 232
6.2.3 Konsekvensetikk ... 236
6.2.4 Hva kan vi bruke etiske retningslinjer til? ... 239
6.3 Anvendt etikk ... 240
6.4 Etikk og teknologibruk ... 247

KAPITTEL 7 **Bærekraftig utvikling** ... 250
7.1 Hva er bærekraftig utvikling? ... 250
7.2 Klimaendringer ... 252
7.2.1 Hvorfor får vi klimaendringer? ... 255
7.2.2 Hvem har skylda? ... 258
7.2.3 Noe må gjøres ... 259

7.3 Det grønne skiftet 261
7.3.1 Karbonfangst 270
7.3.2 Teknologiens muligheter og begrensninger 271
7.4 Klima og politikk 276
7.4.1 Internasjonale klimaavtaler 279
7.5 Sosiale forhold 279
7.5.1 Hva er fattigdom? 280
7.6 Fattigdomsbekjempelse 282
7.6.1 Frihandel og globalisering 284
7.6.2 Befolkningsvekst 288
7.6.3 Teknologiens rolle i fattigdomsbekjempelse 291
7.7 Sammenhengen mellom klima og fattigdom 292
7.8 Er bærekraftig utvikling mulig? 297

VEDLEGG 303
Teknologi og samfunn – et samspill 303

LITTERATUR 305

ILLUSTRASJONER OG BILDER 320

STIKKORDREGISTER 322

Forord

Boka du holder i hendene, er resultatet av et ønske om felles pensumlitteratur i faget *teknologi og samfunn* ved alle institusjoner som tilbyr forkurs for ingeniørutdanning. Det har fram til nå vært utfordrende å finne dekkende pensum, så behovet for å få et læreverk som kan dekke alle temaene og samtidig vektlegge sammenhengene mellom disse, har vært stort. Det ble vedtatt en ny emneplan i faget i 2014, og med den et krav om felles nasjonal eksamen. Dette medførte et større behov for samarbeid mellom fagmiljøene i hele landet, og vi har hatt flere fagmøter og diskusjoner for å skape en felles forståelse av emneplanen. Boka er et resultat av disse diskusjonene.

Boka er sentrert rundt det vi anser for å være kjernen i faget, nemlig samspillet mellom teknologi og samfunn. Det er mange forskjellige og spennende temaer i dette skjæringspunktet, og vi har forsøkt å vise sammenhengen mellom fagområder som tradisjonelt er ganske ulike. Når du har lest denne boka, håper vi du vil ha kunnskap om og evnen til å reflektere over din egen posisjon i et moderne samfunn og forhåpentligvis være godt rusta for å begynne på et ingeniørstudium.

Vi har jobba med skrivinga ved siden av full jobb og andre forpliktelser, og det har vært, som det alltid er, både oppturer og nedturer i prosessen. Vi har planlagt boka sammen og samarbeida tett hele veien, men har hatt hovedansvar for hver våre kapitler. Astrid har stått for kapitlene om teknologiutvikling, den nordiske modellen, norsk næringsliv, vitenskap og bærekraftig utvikling, og Vegard har hatt ansvaret for kapitlene om politikk og etikk.

Denne boka hadde ikke vært en realitet uten den hjelpen og støtten som vi forfattere har hatt i arbeidet. Vi har heldigvis hatt mange gode samarbeidspartnere og kollegaer. I den anledning er det på sin plass å rette takknemligheten mot noen sentrale støttespillere. Først og fremst vil vi takke Jannicke Bærheim, som er vår forlagsredaktør ved Universitetsforlaget, for at hun viste oss tillit ved å la oss skrive denne boka. I tillegg må vi takke henne for all hjelp og gode råd i arbeidet.

Vi vil også takke instituttleder ved Institutt for allmennfag ved NTNU, Ketil Arnesen. Vi er så heldige å ha en sjef som har sett nytten i å få på plass et felles nasjonalt læreverk i faget *teknologi og samfunn*,

Kapittel 4

Den norske modellen

Den nordiske modellen er måten vi organiserer økonomi og arbeidsliv i landet vårt på, og den har fått mye oppmerksomhet internasjonalt de siste årene. Tidsskiftet *The Economist* har omtalt den nordiske modellen som «The next supermodel» og oppfordra andre land til å lære av oss.[115] Norge blir ofte omtalt som et drømmeland, og vi ligger på topp i en rekke internasjonale undersøkelser om levekår, lykke, velferd og tillit mellom mennesker og til staten.[116] Det er mye ved Norge som har blitt studert og til dels beundra av andre land. Hvorfor er det sånn? Hva er det som er så spesielt med Norge og Skandinavia? For å svare på det må vi se på hvordan vi organiserer økonomi og arbeidsliv i landet, og det er det vi skal gjøre i dette kapitlet. Vi skal se på hvordan industri og teknologi påvirker økonomi og arbeidsmarked, og hvordan vi håndterer dette.

4.1 Den norske modellen

Den norske modellen er måten vi organiserer økonomi, arbeidsliv og velferd på i Norge.

Måten vi organiserer landet vårt på, blir kalt *den norske modellen*, eller *den nordiske modellen*, for systemet er nokså likt i de andre nordiske landene, som også har liknende levestandard og velferd som vi har. Modellen har fått stor oppmerksomhet internasjonalt, og det skrives stadig om de nordiske landene som foregangsland for demokrati, velferd, sosial trygghet, likestilling og økonomisk sikkerhet. Innbyggerne i de nordiske landene er mer tilfreds og stoler mer på staten enn innbyggerne i de fleste andre land. Vi har god økonomi, små sosioøkonomiske forskjeller, lav arbeidsledighet, høy utdanning, god helse, høy grad av likestilling, stoler mer på staten og hverandre enn de fleste andre land og har flere ganger blitt kåra til noen av verdens beste land å bo i. Inntektsforskjellene i Norge er små sett i forhold til de fleste andre land. Hva er det som gjør oss så spesielle? Det er forholdene i Norge vi kommer til å se på her, og vi kaller det dermed den norske modellen.

Den norske modellen består av tre deler: den økonomiske modellen,

115 The Economist (2013), referert fra Bungum et al. (2015, side 14).
116 Bungum et al. (2015, side 14), Kleven (2016).

samarbeidsmodellen og velferdsmodellen, hvorav velferdsmodellen hviler på de to andre.[117] Modellen blir ofte kalt en triangelmodell, slik figur 4.1 viser, og mellom de tre spissene i trianglet er det et marked.

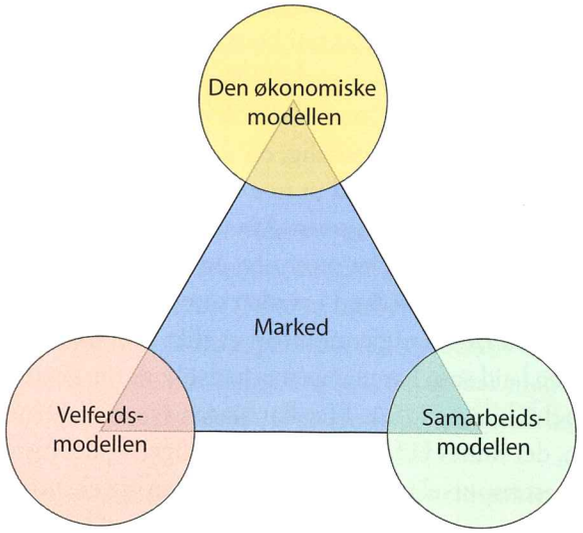

Figur 4.1. De ulike delene av den norske modellen.

4.1.1 Den økonomiske modellen

Blandingsøkonomi er et økonomisk system som har privat eiendomsrett til produksjonsmidlene, men hvor også staten driver økonomisk virksomhet.

Den første delen av den norske modellen er den økonomiske modellen vår. Den gir staten en viss kontroll over en del forhold på markedet og noe av næringspolitikken. Vi har en *blandingsøkonomi* som utgangspunkt, som de fleste andre vestlige land, og det vil si at private aktører spiller en stor rolle i næringslivet, men staten har likevel en del innflytelse. Det finnes mange private bedrifter og et marked som er styrt av tilbud og etterspørsel, hvor man kan produsere og selge det folk vil kjøpe, og hvor man er knytta til internasjonal handel. Vi har dermed en velfungerende *kapitalisme*, altså et økonomisk system basert på at kapitaleiere, med andre ord de som har penger, bruker sin kapital til å skaffe råvarer, produksjonsmidler og å lønne ansatte. Samtidig har staten en finger med i spillet, både gjennom å drive økonomisk virksomhet selv og gjennom å regulere næringslivet med blant annet skatter

117 Dølvik (2013, side 47).

og avgifter, subsidier, lover og regler, konsesjoner, altså driftstillatelser, og til tider også rasjonering.[118]

Planøkonomi er et økonomisk system hvor kapital og produksjonsmidler er statlig eid, og hvor det er staten som planlegger og iverksetter produksjon og lønner arbeidere.

Markedsøkonomi er et økonomisk system som overlater alt av produksjon og økonomisk virksomhet til private, uten at staten griper inn med reguleringer av noe slag.

Andre økonomiske systemer er *planøkonomi* og *markedsøkonomi*. Begge disse er teoretiske organiseringsformer, og det har aldri eksistert verken en ekte planøkonomi eller en ekte markedsøkonomi i det virkelige liv. I en planøkonomi har staten full kontroll over alt av produksjon og salg. Staten bestemmer hva man skal produsere, hvor mye og hva det skal koste, og staten gir arbeid og lønn til alle. Å holde oversikt over behovene i et land er selvsagt svært vanskelig, og det fungerte heller ikke særlig godt de gangene man har prøvd ut noe som nærmer seg planøkonomi, slik som i det gamle Sovjetunionen. Mange nødvendige produkter ble mangelvare, og folk sulta. Det motsatte, en mer eller mindre rein markedsøkonomi, er det andre land i verden som er, eller har vært inspirert av. Selv om ingen land har gjennomført et slikt økonomisk system fullt ut, er det noen land som har mange markedsøkonomiske trekk, slik som for eksempel Chile og USA. Her har staten svært liten innflytelse på økonomien, det finnes få foretak som er statlige, og det meste blir styrt av tilbud og etterspørsel på markedet. Dette kan gi vekst og effektivitet, men også store sosiale forskjeller og mye fattigdom.

Markedet er en sårbar mekanisme, og når staten har mindre økonomisk makt, har vi færre midler til å kontrollere prisutviklinga og den økonomiske situasjonen i landet. Den blandingsøkonomien vi har i Norge, tillater oss å ha en viss kontroll over den økonomiske situasjonen og arbeidsmarkedet vårt, samtidig som markedsmekanismene får styre slik at produksjon blir tilpassa markedet.

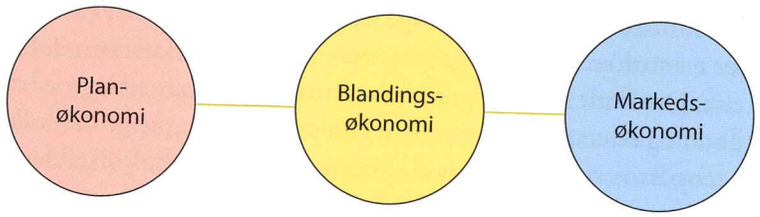

Figur 4.2. Økonomiske systemer.

118 *Rasjonering* er en måte å fordele knapphetsgoder på, og det blir ofte ansett som mer rettferdig enn å la prisen regulere hvem som skal ha mulighet til å skaffe seg varen. Det var rasjonering på en rekke varer i Norge under og etter andre verdenskrig. Slik sikra man seg at ikke noen for eksempel stakk av med alt sukkeret eller kaffen, men at alle kunne få kjøpe litt. Staten delte ut rasjoneringskort som du måtte levere for å få kjøpt den aktuelle varen. Uten rasjonering ville den aktuelle varen, for eksempel sukker eller kaffe, blitt svært dyr, og da ville det vært de rikeste som kjøpte alt sukkeret mens andre ikke fikk noe. I Norge hadde vi rasjonering på biler helt fram til 1960.

Hvordan denne økonomiske kontrollen utarter seg, skal vi komme tilbake til seinere i kapitlet. Det er ei stadig utfordring at det er vanskelig å ha lav arbeidsledighet og samtidig unngå høy prisvekst, og staten tar en aktiv rolle i å finne balansepunktet her gjennom det som ofte blir kalt for *makroøkonomisk politikk*. Makroøkonomisk politikk er økonomisk styring på makronivå, som altså er høyt eller stort nivå, i motsetning til mikro. I praksis i denne sammenhengen snakker vi om nasjonalt nivå.

Makroøkonomisk politikk er økonomisk politikk på nasjonalt og internasjonal nivå.

4.1.2 Samarbeidsmodellen

Det mest spesielle ved den norske modellen er samarbeidet mellom partene i arbeidslivet, altså arbeidsgiver, arbeidstaker og myndighetene, ofte kalt *trepartssamarbeidet*. Dette samarbeidet foregår i praksis mellom staten og foreninger som representerer henholdsvis arbeidsgivere og arbeidstakere, og de blir enige om saker som har med arbeidsforhold å gjøre, slik som arbeidstid, lønn, ferie og andre aktuelle forhold i arbeidslivet.

Trepartssamarbeidet er samarbeidet mellom arbeidsgivere, arbeidstakere og myndighetene.

Det er *fagforeningene* som representerer arbeidstakerne, og det er vanligere for arbeidstakere i Norge å være medlem i ei fagforening enn det er i de fleste andre land. Andelen organiserte arbeidstakere, altså den andelen som er medlem i ei fagforening, er ca. 50 % i Norge, og i internasjonal sammenheng er dette høyt.[119] Fagforeningenes hovedoppgaver er å kjempe for bedre lønn og gode arbeidsvilkår for sine medlemmer. Det kan handle om fysiske arbeidsforhold og sikkerhet på arbeidsplassen, ferie, arbeidstid, forsikringer, pensjon og så videre. Etter andre verdenskrig har også gode trygdeordninger, velferdsgoder og en del politiske solidaritetsspørsmål blitt kampsaker for fagforeningene. Det finnes svært mange fagforeninger for ulike typer arbeidere eller ulike bransjer, og de arbeider oftest på lokalt nivå. Videre finnes det landsdekkende *fagforbund* som disse foreningene igjen er med i, og disse arbeider gjerne på nasjonalt nivå. De fleste fagforbund organiserer lønnstakere innen ei bestemt yrkesgruppe, for eksempel EL og IT Forbundet, som organiserer ulike fagforeninger for telebransjen, elektrisitetsforsyning og elektrofag. Fagforbund er igjen gjerne med i ei *hovedsammenslutning*, som er ei sammenslutning av ulike fagforbund innen litt ulike områder. Hovedsammenslutningene forhandler blant annet med staten om *hovedtariffavtalene* for offentlig ansatte, og dette er avtaler som regulerer lønn, bestemmelser om arbeidstid,

Fagforeninger representerer arbeidstakere.

Fagforbund er sammenslutninger av flere fagforeninger innen en bransje.

Hovedsammenslutninger organiserer fagforbund innen ulike bransjer.

119 Nergaard (2017).

ferie, permisjon, retningslinjer for forhandlinger og regler for innleie av arbeidskraft fra bemanningsforetak. Den største og eldste hovedsammenslutninga i Norge er LO (Landsorganisasjonen), som totalt dekker over 900 000 arbeidere innen en rekke ulike fagforeninger og fagforbund. Det er for tida bare fire hovedsammenslutninger i Norge, og de andre tre er Unio, YS (Yrkesorganisasjonenes Sentralforbund) og Akademikerne.

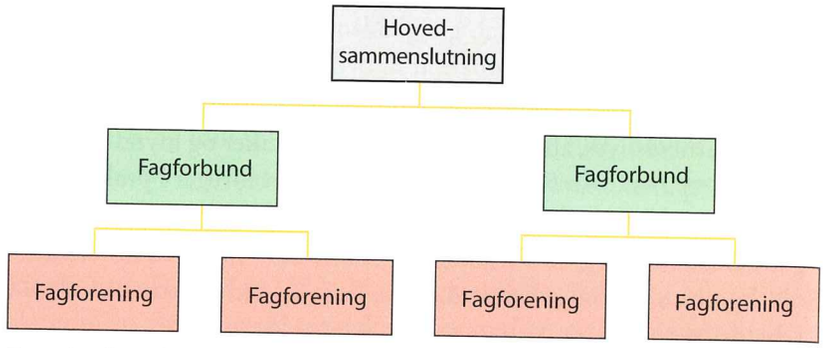

Figur 4.3. Organisering på arbeidstakersida.

Arbeidsgiverforeninger representerer arbeidsgivere.

Arbeidsgiverforeninger representerer de arbeidsgiverne som er medlem i foreninga, og det er den andre av de tre partene i samarbeidet. Disse foreningene ble danna som en reaksjon på arbeidernes sammenslutninger i fagforeninger, slik at ikke arbeiderne skulle kunne tiltvinge seg bedre og bedre lønnsvilkår overfor hver enkelt arbeidsgiver. Da ville det etter hvert blitt vanskelig å drive handel og produksjon. Når arbeiderne skulle stå sammen, måtte også arbeidsgiverne stå sammen. Arbeidsgiverforeningene skal altså kjempe for arbeidsgivernes interesser overfor arbeiderne. Foreninga fører blant annet tarifforhandlinger på vegne av sine medlemsbedrifter, og den opptrer som talerør for arbeidsgivernes syn på ulike saker som angår næringslivet i Norge, særlig overfor offentlige myndigheter. Noen av de største arbeidsgiverforeningene i Norge er NHO (Næringslivets Hovedorganisasjon), KS (Kommunenes Sentralforbund), Virke og Spekter, og disse er hovedorganisasjoner som samler underorganisasjoner under seg, slik hovedsammenslutningene gjør også på arbeidstakersida.

Riksmekleren er statens meklingsorgan for interessetvister mellom partene i arbeidslivet.

Den tredje parten i samarbeidet er staten. Regjeringen vil forsøke å legge til rette slik at arbeidsgiver- og arbeidstakerforeningene blir enige, og dette kan de for eksempel gjøre ved å endre lover og komme med forebyggende tiltak i stridsspørsmålene. *Riksmekleren* er en statlig institusjon som fungerer som nøytral «dommer» når arbeidsgivere og

arbeidstakere ikke klarer å bli enige om lønn og arbeidsforhold. På denne måten får også staten et ord med i laget, og de har en viss kontroll over lønnsutviklinga i Norge på tvers av fagfelt.

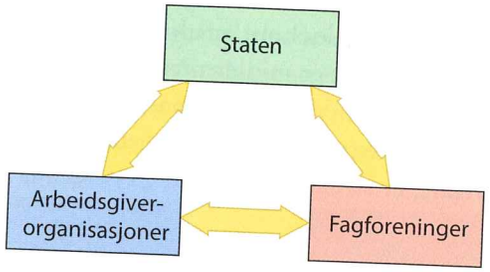

Figur 4.4. Partene i trepartssamarbeidet.

Tariffavtaler er toårige avtaler om arbeids- og lønnsforhold.

Det nære samarbeidet mellom disse tre partene er naturligvis viktig når man skal opprette eller revidere *tariffavtaler*. Dette er avtaler om arbeidsforhold som lønn, bestemmelser om arbeidstid, ferie, permisjon, retningslinjer for forhandlinger og regler for innleie av arbeidskraft fra bemanningsforetak. Tariffavtalene gjelder vanligvis for to år av gangen, og så blir de reforhandla. En *hovedavtale* inneholder de grunnleggende spillereglene i arbeidslivet. Her finner man regler for hvordan samarbeid og forhandlinger mellom arbeidsgivere og arbeidstakere skal foregå, samt på hvilken måte ansatte skal ha medbestemmelsesrett over sin egen jobb. Dette er forhold som ikke er lovfesta, men som det er behov for å ha ei grunnleggende enighet om. Hovedavtalene tar ikke for seg lønn eller arbeidsforhold, det er det tariffoppgjørene som gjør, og hovedavtalen gjelder vanligvis i fire år, mot tariffoppgjørenes to års gyldighet. I og med at forholdene i hovedavtalen ikke er lovfesta, gjelder de naturlig nok bare på arbeidsplasser hvor de har inngått tariffavtale mellom partene, og i praksis legges hovedavtalen da inn som del 1 av tariffavtalen, og så utgjør tariffoppgjørene del 2. Den første og største hovedavtalen i Norge er den mellom LO og NHO, men det finnes også flere andre avtaler mellom andre arbeidsgiverforeninger og fagforeninger.

Annethvert år skal man altså reforhandle tariffavtalene og komme til enighet om nye vilkår. Dersom partene ikke blir enige, kan det bli *streik* eller *lockout*, som begge har som hensikt å utvide eller dramatisere arbeidskonflikten. Streik er organisert arbeidsstans, og det er arbeidstakernes verktøy for å oppnå sitt mål dersom de ikke klarer å forhandle seg til enighet. I mange land hvor arbeidere har svake rettigheter, er streik en ulovlig aksjonsform, men i Norge er det lovlig og regulert.

Fredsplikt innebærer at streik og lockout er ulovlig så lenge en tariffavtale varer.

Streik oppstår som regel i forbindelse med opprettelse eller revisjon av en tariffavtale. Lockout er arbeidsgivernes verktøy i situasjoner hvor det er vanskelig å bli enige om en avtale, men det er mindre brukt enn streik i Norge. Lockout innebærer at arbeidsgiver hindrer de ansatte fra å jobbe. Både streik og lockout er ulovlig så lenge en tariffavtale varer, vanligvis to år, så det er midler man bare bruker når man skal forhandle fram nye avtaler. Vi sier at så lenge en tariffavtale gjelder, er det *fredsplikt*. Også i rettstvister, altså uenigheter om hvordan man skal tolke en tariffavtale, er streik ulovlig. Slike tvister må løses gjennom rettsapparatet.

Lønnsnemnd vil si at man lar statens Rikslønnsnemnd bestemme utfallet av konflikten.

I tarifforhandlinger hvor streik eller lockout blir aktuelt, skal riksmekleren, som altså er en nøytral, statlig institusjon, varsles. Riksmekleren har ansvar for at arbeidskampen foregår på forsvarlig vis, og han kan legge ned forbud mot arbeidsstans dersom det truer allmenne interesser. Det vil jo for eksempel være farlig for landet dersom alle leger eller politifolk skulle streike samtidig. Dersom man får forbud mot arbeidsstans, må man inn til mekling, og hvis man ikke klarer å bi enige gjennom mekling, kan man avgjøre saken ved at statens Rikslønnsnemnd bestemmer utfallet. Dette kan partene i konflikten bli enige om å be om, såkalt *frivillig lønnsnemnd*, eller myndighetene kan stoppe streiken og be Rikslønnsnemnda om å avgjøre tvisten gjennom *tvungen lønnsnemnd*.

Tett og hyppig kontakt mellom de tre partene i arbeidslivet bidrar også til gode løsninger i politikken i spørsmål som handler om næringsliv, velferd eller arbeidsmarked og ved spesielle utfordringer som finanskrisa i 2008. Når vi skal løse store saker, for eksempel som den nye pensjonsreformen som kom i 2011, er det helt avgjørende at alle tre partene er med i arbeidet.

4.1.3 Velferdsmodellen

Velferdssamfunnet vårt er et spleiselag som vi alle har plikter og rettigheter i. Prinsippet vårt er at vi skal betale skatt etter evne og motta tjenester etter behov. I Norge får vi flere goder fra staten enn i de fleste andre land, og vi har derfor et relativt høyt skattenivå for privatpersoner, mens bedrifts- og kapitalskatten er noe lavere. Velferdsgodene skal alle ha rett til, uavhengig av hvem det er som har betalt inn mest. Det er ikke slik at de som betaler mest i skatt, har krav på flere goder fra staten. Alle skal ha de samme sosiale ordningene. Vi får sykepenger, uføretrygd, arbeidsledighetspenger og fødselspermisjon når vi trenger det, og alle får minstepensjon fra staten. Retten til utdanning skal være

lik for alle. Staten har ansvar for oppvekst og utdanning, fra barnehage til høyere utdanning. Alle får studielån til høyere utdanning, og det er gratis å studere; det er ikke slik at bare de rikeste har råd til det på grunn av høye studieavgifter, slik som i mange andre land. Hvis vi blir syke, skal alle ha tilgang til gode helsetjenester, og vi skal få omsorgstilbud når vi blir gamle. NAV administrerer ca. 1/3 av statsbudsjettet gjennom helsehjelp, pensjoner, uføretrygd, sykepenger, dagpenger, foreldrepermisjoner, barnetrygd, kontantstøtte og så videre.[120]

Folketrygda

Folketrygda ble innført i 1967, og den er et obligatorisk forsikringssystem som gir oss rettigheter i NAV. Den gir oss dermed økonomisk hjelp ved sykdom, skader, svangerskap og fødsel, arbeidsledighet, alderdom, uførhet, enslig forsørgeransvar, dødsfall og tap av forsørger. I tillegg dekker den medisinsk behandling og rehabilitering til yrkesmessig attføring, altså tilbakeføring til arbeidslivet. Alle som er bosatt i Norge i mer enn 12 måneder, er pliktige medlemmer av folketrygda, og dersom man flytter fra landet i mer enn 12 måneder i strekk og ikke arbeider her, mister man medlemskapet. Inntektene til folketrygda kommer fra skatter og avgifter som alle som arbeider i Norge, betaler.

Omfordeling som velferdsmodell innebærer villet endring i fordeling av ressurser, for eksempel mellom fattig og rik.

Når de rike betaler mer prosentvis skatt enn de fattige, men alle får de samme godene fra staten, utgjør det en velferdsmodell basert på *omfordeling* og *universelle goder*. Omfordeling betyr at vi samler inn en del ressurser og fordeler dem på nytt fordi vi vil utjevne sosioøkonomiske forskjeller, altså forskjeller i økonomiske og sosiale forhold. At godene er universelle, betyr at alle har samme rett på dem. Man trenger ikke gjøre seg fortjent til grunnleggende goder fra staten i den nordiske modellen. Denne velferdsmodellen finner vi, med små variasjoner, i Norge og de andre skandinaviske landene samt Nederland, og det kalles ofte *den skandinaviske velferdsmodellen*.

Statussikring som velferdsmodell vil si at staten gir mest tilbake til dem som har bidratt mest til fellesskapet.

Andre vestlige land har andre typer velferdsmodeller som ikke er basert på slik omfordeling, men på andre prinsipper. *Den kontinentale velferdsmodellen* som er i bruk i for eksempel Tyskland, Italia og Frankrike, er basert på *statussikring*. Det vil si at de som har betalt inn mest til staten, også får flere goder tilbake. Man skal kunne beholde den

120 NAV (2017b).

Minstesikring som velferdsmodell innebærer bare et minimum av offentlig ansvar for velferd, slik at ingen skal dø av fattigdom og sult.

økonomiske statusen man hadde tidligere dersom man for eksempel blir syk eller ufør. Tjente man mye, får man utbetalt mye, og tjente man lite, får man utbetalt lite. Vi kan si at modellen omfordeler innen den enkeltes liv, slik at man for eksempel tar fra én livsfase og leverer tilbake til samme person i en annen livsfase. Tjente du mye, får du mye i pensjon. Modellen omfordeler ikke i like stor grad mellom mennesker som den skandinaviske modellen gjør. *Den angloamerikanske velferdsmodellen* er den som tar inn minst i skatter og avgifter, og gir minst tilbake til sine medlemmer. Dette er den modellen de bruker i USA og Storbritannia. Denne modellen er basert på *minstesikring*. Det vil si at man ikke skal trenge å dø på gata, men man får heller ikke noe mer enn det aller mest nødvendige fra staten.

Noe omfordeling vil vi altså finne i alle tre modellene, for i samtlige velferdsmodeller vil de aller svakeste motta mer enn de bidrar med til statskassa. De som har mest ressurser, må dermed betale for å kompensere for dette. Det er likevel ingen av de andre modellene som har så mye omfordeling som den nordiske varianten, som er basert på det, og som altså har omfordeling som et bærende prinsipp.

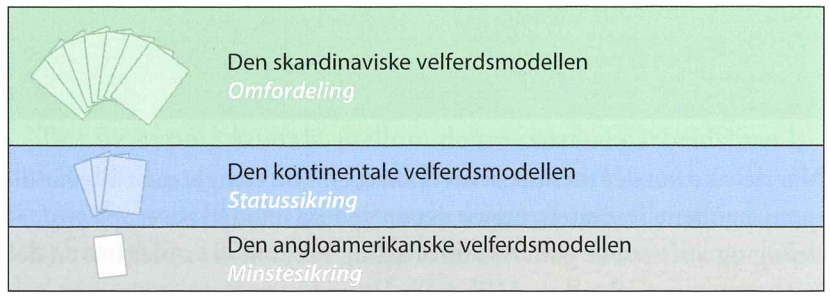

Figur 4.5. Tre ulike velferdsmodeller.

Den økonomiske modellen og samarbeidsmodellen er grunnlaget for vår velferdsmodell med omfordeling. Hvis vi skal ha penger å fordele til befolkninga gjennom universelle velferdsgoder til alle, må vi først produsere og tjene penger. Svekkes økonomien eller samarbeidet mellom partene i arbeidslivet, settes velferden i fare. Samtidig skal velferdsmodellen støtte opp under de andre modellene.

Arbeidslinja er prinsippet om at velferdsytelsene skal utformes slik at de stimulerer folk til å arbeide i stedet for å leve på trygd eller sosialhjelp.

Det som kalles *arbeidslinja* i velferdsmodellen, innebærer at velferdsordningene skal stimulere til arbeid. Det skal lønne seg å arbeide framfor å leve på trygd eller sosialhjelp. Det vil si at beløpene man får utbetalt ved arbeidsløshet (dagpenger), helsesvikt (sykepenger, arbeidsavklaringspenger og uførepensjon) og alder (alderspensjon), må

være lavere enn det man ville fått i lønn dersom man arbeida, slik at det blir økonomisk lønnsomt å arbeide.[121] Dette prinsippet er velfundert i velferdsstaten i Norge, selv om det fortsatt er mye diskusjoner om denne saken.[122] Noen mener trygdeytelsene i Norge er altfor høye, slik at mange ikke er motivert til å arbeide fordi man kan leve godt på trygd. Andre kritiserer arbeidslinja og stusser på det store fokuset på folks arbeidsmoral når forskning viser at arbeidsmotivasjonen er sterkere i sjenerøse velferdsstater som Norge.[123] Det er ikke mange land som har høyere arbeidsdeltakelse enn oss.

Begrunnelser for velferdsstaten

Uavhengig av arbeidslinja har vi en svært sterk velferdsstat i Norge, og begrunnelsene for det er mange.[124] Den første begrunnelsen er den moralske, og der er tanken at staten har et primæransvar for alle innbyggernes velferd. Vi kan dermed mene at det også er moralsk riktig å drive omfordeling fordi kortene er ulikt fordelt i utgangpunktet. Det er ikke alle som har samme muligheter fra fødselen av, og det kan man mene er urettferdig. Videre kan velferdsstaten fungere konfliktdempende fordi innbyggerne blir mer tilfreds, og da blir det færre konflikter og mer ro, slik at vi kan konsentrere oss mer om å produsere varer og tjenester.

I tillegg finnes det økonomiske argumenter for velferdsstaten, og vi skal se på tre av dem. For det første sikrer velferdsstaten og omfordelinga kjøpekrafta blant folk, noe som gjør at hjulene i økonomien blir holdt i gang. Man må ha penger for å kunne bruke penger, og vi må bruke penger for at det skal være noen vits i å produsere varer og tjenester, som igjen sikrer arbeid til folk og inntekter til statskassa. Derfor er det lønnsomt for staten og gunstig for arbeidsmarkedet at alle i Norge har penger å bruke. For det andre kan man påstå at investering i folks helse og utdanning rett og slett er lønnsomt fordi friske mennesker produserer mer enn syke, og fordi kunnskap og ferdigheter gir bedre produksjon og mer innovasjon. Dermed er det et konkurransefortrinn for et land å ha friske og velutdanna innbyggere. For det tredje gjør sikkerheten i velferdsnettet vårt også at mange nordmenn tør å satse på innovasjon og omstillinger, som er godt for økonomien vår på sikt. Uansett hvor galt det går, skal vi overleve og ha det greit. Staten sørger for livsopphold til alle, og tryggheten i det

121 Hatland (2011, side 116).
122 Stjernø og Øverbye (2012) tar for seg flere av disse.
123 Balci (2013), van der Wel (2012, side 71).
124 Se blant annet Hvinden og Schøyen (2015, side 300), som tar for seg flere av disse.

stimulerer til å ta sjanser i innovasjon og entreprenørskap. Man kan tørre å si opp jobben sin for å satse på en idé man har, for uansett om det ikke fungerer, og man blir gående arbeidsledig ei stund til man får seg ny jobb, så overlever man det. Man får den støtten man trenger, for eksempel økonomisk sosialhjelp eller arbeidsledighetspenger, når man trenger det. Vi har ikke like mye å tape som man har i stater med svakere velferd og støtteapparat enn vi har.

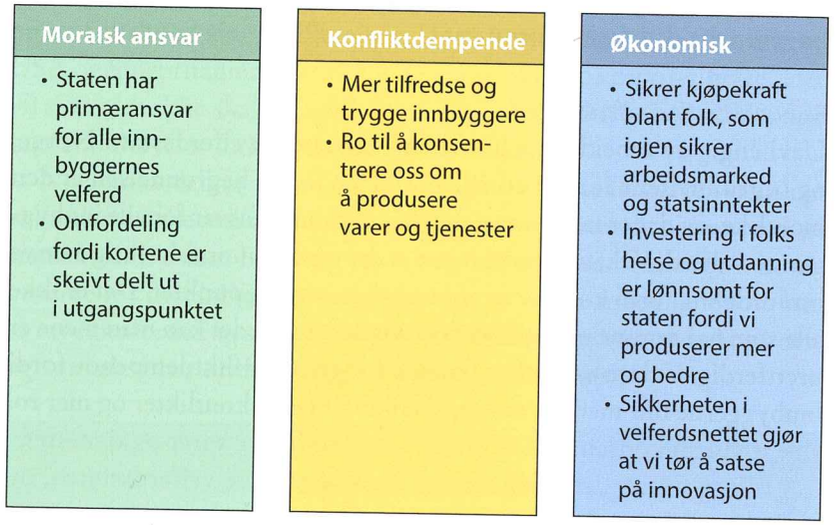

Figur 4.6. Begrunnelser for velferdsstaten.

Kritikk av velferdsstaten

Befolkninga er stort sett fornøyd med velferdsstaten og vil heller ha mer av den enn mindre.[125] Likevel mottar velferdsstaten mye kritikk, både fra høyre- og venstresida i politikken. Den blir kritisert for både å være for omfattende og for utilstrekkelig.[126] Man kan kritisere velferdsstaten for at den fratar oss frihet og ansvar for eget liv. Ord som «trygdesnylter», «velferdsjunkie» og liknende er åpenbart negativt ladd, og de tyder på at en del mener at velferdsstaten vår fratar individet det moralske ansvaret for dets eget liv og helse, og at den dermed er passiviserende. Mange mener at det er for lett å få støtte fra staten i Norge, selv om man selv er skyldig i sine egne problemer, og de påpeker at noen utnytter systemet selv om de kunne vært i stand til å arbeide. Det er også mange som blir for avhengige av det offentlige. Velferdsstaten

125 Kuhnle og Kildal (2011, side 29).
126 Ibid.

fratar oss muligheten til å disponere vår egen inntekt fullt ut fordi vi har et nokså høyt skattenivå, og det er det mange som er kritiske til. I tillegg er byråkratiet rundt velferdsstaten kjent for å være vanskelig tilgjengelig, tungrodd og ineffektivt, og byråkratiet i seg selv, med alle sine ansatte, er et ressurssluk for landet. Velferdsstaten blir kritisert for å hindre økonomisk vekst, for å først og fremst tjene profesjonenes og byråkratenes interesser, for ikke å virke omfordelende og for å omfordele feil vei, fra de dårligst stilte til de mest velstående.[127]

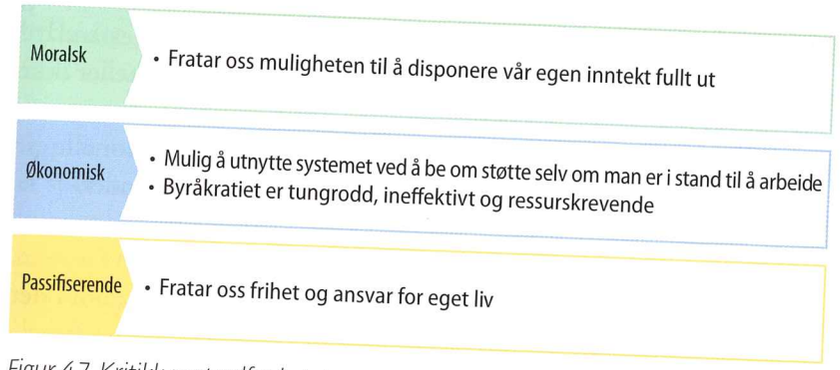

Figur 4.7. Kritikk mot velferdsstaten.

Det altså både fordeler og ulemper med velferdsstater generelt og med den skandinaviske modellen spesifikt. Man kan mene at det er moralsk riktig å omfordele ressurser, men man kan også påstå at det er moralsk riktig å gi folk mer ansvar for eget liv og mer frihet til å disponere egen inntekt og ta egne valg, for eksempel i hvilke helse- og utdanningstjenester man vil ha. Man kan argumentere for at omfordeling er lønnsomt for økonomien vår fordi det er gunstig at folket har kjøpekraft, har god helse og er velutdanna, samt at tryggheten i velferdsnettet vårt gjør at vi tør å satse på nye ideer og gründervirksomhet. På den andre sida kan man argumentere for at velferdsstaten er for kostbar fordi byråkratiet er så stort og ressurskrevende og kanskje også for ineffektivt, og man kan mene at det er for store muligheter til å utnytte systemet, slik at også det blir en økonomisk byrde på fellesskapet. Uansett er det denne modellen vi har, og det er bred politisk enighet om at vi skal ha en eller annen variant av den. Likevel finnes det rom for tilpasninger i den, og det er rom for å diskutere i hvilken grad vi skal omfordele, hvor streng arbeidslinja skal være, og så videre.

127 Ibid.

4.1.4 Den norske modellen vokste fram

Den norske modellen har ikke kommet av seg selv, og den har ikke kommet over natta. Mer enn hundre års utvikling har ført til det systemet vi har i dag. Noe har kommet som et resultat av politiske vedtak etter diskusjoner og valgkamper om saken, og annet er forhandla fram mellom partene i arbeidslivet selv. Mye innenfor det vi nå har beskrevet som den norske modellen, er det altså politisk enighet om, men det har også vært politisk strid om en del.

Resultatet av den norske modellen er en stat med sterk offentlig velferd, små lønnsforskjeller, sterke fagforeninger og høy levestandard for de fleste. Fordi de rikeste ikke er *så* rike, er de fattigste heller ikke *så* fattige. Den norske modellen er bygd på tanken om at økonomisk trygghet, medbestemmelse i arbeidslivet og like muligheter for alle gir gode økonomiske resultater og sterk omstillingsevne for landet.

4.1.5 Teknologien gir utfordringer for den norske modellen

Plattformøkonomi er en organisasjonsform der private aktører kan kobles sammen og utveksle tjenester, eiendeler eller arbeidskraft via digitale plattformer.

Nye digitale løsninger for arbeidsformidling er på full fart inn i det norske arbeidsmarkedet. Ny teknologi gjør det enkelt å være frilanser og selge sin arbeidskraft eller sin kapital i «løsvekt» via digitale plattformer, slik vi allerede har sett med taxiplattformen Uber, overnattingstjenesten Airbnb og bildelingstjenester som danske Gomore. Dette prinsippet, såkalt *plattformøkonomi* eller *delingsøkonomi*, kan spre seg til andre deler av arbeidsmarkedet. Det vil sannsynligvis bli flere selvstendig næringsdrivende uten ansatte i framtida, sier Anna Ilsøe, arbeidsmarkedsforsker ved Københavns Universitet.[128] Det vil også bli flere deltidsansatte som supplerer med frilansoppdrag og flere midlertidig ansatte. Det norske delingsøkonomiutvalget sier at omfanget av slike arbeidsforhold i Norge fremdeles er beskjedent, men at de langsiktige konsekvensene kan bli merkbare.[129]

Dette skaper fleksibilitet for både arbeidsgivere og arbeidere, men det medfører også store utfordringer for arbeidsmarkedet og den norske modellen. Den faste ansettelsen har vært en av grunnpilarene i arbeidernes rettigheter, kjempa fram av fagforeninger, men den er nå i fare. Plattformer slik som Upwork, Freelancer.com og danske Worksome tilbyr billig, høyt utdanna arbeidskraft, slik at man i prinsippet ikke trenger å ansette de medarbeiderne man trenger fast. Her kan man for eksempel leie inn en ingeniør, IT-konsulent, fotograf eller økonom til et spesifikt prosjekt uten å beholde vedkommende etterpå.

128 Gyberg (2017).
129 NOU 2017: 4 (2017, side 65).

Disse menneskene jobber bare for seg selv som frilansere, og det er åpenbare utfordringer med å få til noe kollektivt avtaleverk for et slikt arbeidsmarked. Her møter trepartssamarbeidet store utfordringer, for her vil det være mange som opererer for seg selv, både som arbeidsgivere og arbeidstakere, og fagforeningene og arbeidsgiverforeningene mister sin makt under slike forhold. I den frilansbaserte plattformøkonomien mangler det tariffavtaler som regulerer arbeidsforhold og minimumslønn, og spørsmålet blir hvordan man kan få til fornuftige kontraktsvilkår og levelig lønnsnivå innen den digitale sektoren. Det arbeidet som utføres gjennom digitale plattformer, har mye felles med vikarbyråarbeid og midlertidig ansettelse, og det er kjennetegna av lavere lønn, færre muligheter til å delta på arbeidsgiverfinansierte opplæringstiltak og større risiko for å bli arbeidsledig.[130] Det er også et spørsmål om hvordan dette vil påvirke den trygghetsfølelsen vi har kunnet ha i arbeidslivet slik det har vært organisert så langt. Her er det mange betenkeligheter som vi i alle fall bør reflektere over.

Dersom vi skyver problemstillinga fra oss, og sier at vi ikke ønsker dette systemet, så kan det komme til å innhente oss likevel. Internasjonale plattformer tar ikke hensyn til hva vi ønsker og hvilke arbeiderrettigheter den norske modellen har kjempa fram. Det er også lov å ta arbeid i Norge for alle innbyggere i EØS-landene. Når slike plattformer framstår som reine auksjoner, hvor norske bedrifter kan få tak i ingeniører eller økonomer mye billigere enn ved å ansette noen fast, så må vi innse at vi må håndtere utfordringa på et eller annet vis. Kanskje er det lurt at vi legger til rette for våre egne plattformer og forsøker å underordne dem en tariffavtale? Kan fagforeningene og arbeidsgiverforeningene være overvåkingsorgan på det digitale markedet, for eksempel? Dersom de kunne drive sertifisering av seriøse aktører og regulere samarbeidet slik at det går skikkelig for seg, ville vi kunne flytte den norske modellen opp i den digitale sfæren.[131] Det kan være ei mulig løsning, men det vil bli utfordrende.

Mathias Linnemann, som var med på å starte opp den danske arbeidsformidlingsplattformen Worksome, ser for seg at de i framtida kan komme til å likne mer på en arbeidsgiver som ansetter frilansere i stedet for å bare fungere som en rein formidlingsportal, slik som i dag. I så fall kan de sikre sine ansatte oppdrag, betale ut lønn og trekke fra skatt. «Det er da det blir virkelig transformerende», sier Linnemann. «Da kan alle som vil, jobbe på frilansaktige vilkår og samtidig være en

130 OECD (2016).
131 Gyberg (2017).

del av systemet når man blir syk, venter barn og så videre.»[132] Dersom dette blir virkelighet, kan vi kanskje få denne nye plattformøkonomien til å passe inn i den norske modellen og sørge for fortsatt gode arbeidsforhold og akseptabel lønn.

4.2 Økonomi og arbeidsledighet

Vi så tidligere i kapitlet at Norge har en blandingsøkonomi som innebærer at vi har kapitalisme, altså privateid produksjon, og vi har et marked styrt av tilbud og etterspørsel, men samtidig har vi en nokså sterk stat med en viss innflytelse over markedet og økonomien. Staten er også selv en stor aktør i norsk økonomi, samt at den regulerer markedene våre med skatter av avgifter, subsidier, regler og så videre. Den norske staten har altså mulighet til å drive med mer aktiv næringspolitikk enn i mer markedsøkonomisk orienterte land, hvor de i større grad lar markedet leve sitt eget liv.

4.2.1 Økonomisk kontroll

En av fordelene med å ha en blandingsøkonomi med en sterk stat er at staten enklere kan styre en del av prisutviklinga i landet, såkalt *inflasjon*, og dermed også noe av arbeidsmarkedet, slik at vi kan sørge for lav arbeidsledighet. Vi skal se at vi har et bestemt mål vi styrer etter, nemlig inflasjonsmålet, og vi skal også se hvilke verktøy staten har for å påvirke prisutvikling, men først skal vi se litt på hva inflasjon er.

Inflasjon

Inflasjon er prisstigning.

Inflasjon er det som skjer når prisene stiger, slik at ei krone blir mindre verdt enn den var før. Dette vil skje dersom vi tilfører store summer til norsk økonomi. I en slik situasjon vil du trenge mer enn 100 kroner for å få kjøpt det du tidligere kunne få for 100 kr. Da har krona gått ned i verdi. Når du tenker tilbake til din barndom, husker du kanskje et helt annet prisnivå enn det vi ser i dag. Veldig mye er dyrere i dag. En pinne-is, en frossenpizza eller en pakke tyggegummi kan du kanskje huske at var billigere før. En del andre typer varer og tjenester har derimot samme prisnivå, eller har til og med blitt billigere, for eksempel elektronikk og flyreiser. Dette skyldes utvikling og utbygging av disse bransjene. Den generelle tendensen er likevel at prisnivået har økt. I seg selv er ikke det et problem. Lønningene har jo også steget.

132 Ibid.

Kjøpekrafta, altså hvor mye vi kan få kjøpt for lønna vår, er stabil eller har faktisk steget. Selv om mat er dyrere, koster den mindre og mindre sett i forhold til lønna vår. Nordmenn har aldri brukt så lite penger på mat som etter 2000. Ifølge Statistisk sentralbyrå brukte nordmenn i gjennomsnitt omtrent 40 % av lønna si på matvarer i 1958, men knappe 12 % i 2012.[133]

Deflasjon

Det motsatte av inflasjon er *deflasjon*. Det er en situasjon hvor det generelle prisnivået for varer og tjenester går ned, slik at lønningene også må gå ned, og pengeverdien går opp. Selv om vi kan se at enkelte varer blir billigere, har vi ikke hatt en generell deflasjon i Norge med unntak av enkelte korte perioder. Vi har ikke sett en vedvarende reduksjon i *nominell lønn*, altså at utbetalt beløp på lønnsslippen går ned år for år. Dersom vi sier at lønna svekkes, er det fordi *den reelle lønna* går ned, altså det pengene er verdt. Dersom det har vært mer inflasjon i samfunnet enn lønnsslippen kompenserer for, har du i realiteten fått lavere lønn, selv om utbetalt beløp er det samme eller til og med høyere. Normalsituasjonen i Norge og de fleste andre land er inflasjon, ikke deflasjon. Det er også tegn på et sunt næringsliv.

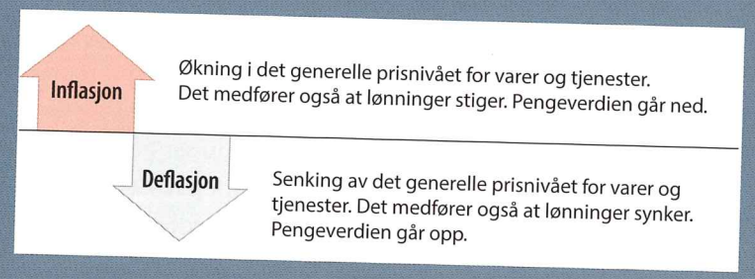

Figur 4.8. Inflasjon og deflasjon.

Litt inflasjon er altså både greit og ønskelig, men for høy inflasjon er noe vi vil unngå, og det er en av grunnene til at vi sparer penger i oljefondet. Årsaken til det er at det står så store summer der at norsk økonomi ikke ville tålt det om vi skulle satt alle disse pengene i sirkulasjon nå. Hvis man pøser mye mer penger inn i et system enn dem som

133 Statistisk sentralbyrå (2008) og (2013b).

allerede er der, så synker verdien på alle pengene. Økt pengemengde fører til redusert verdi.

Inflasjon kan også oppstå som resultat av at prisene på varer og tjenester stiger av andre grunner enn økt pengemengde. Det kan være at det har blitt dyrere å produsere for bedriftene, for eksempel på grunn av høyere utgifter til strøm, ansatte, leie av lokaler eller innkjøp av råvarer. Da må også salgsprisene gå opp. Det kan eventuelt være at tilgangen på de produktene man selger, er så begrensa at man skrur opp prisene fordi man kan det. En situasjon hvor etterspørselen etter varer er større enn tilbudet, altså hvor vi ønsker å kjøpe mer varer eller tjenester enn det som er tilgjengelig for salg, vil også presse prisene opp. Dersom tilgangen på Kvikk-Lunsj eller elektrikertjenester var veldig begrensa, ville det ført til at disse varene og tjenestene ville blitt solgt dyrere. Dersom varen blir litt dyrere, vil etterspørselen synke litt, og når vi finner rett pris å selge varen for, er det balanse i tilbud og etterspørsel, og situasjonen stabiliserer seg. La oss nå tenke oss at dette skjer med mange grupper av varer og tjenester samtidig. Det vil i så fall påvirke markedet i stor grad. Det generelle prisnivået vil øke, og lønningene våre vil også måtte øke, slik at vi likevel skal ha råd til å kjøpe det vi trenger.

Når vi har en situasjon med inflasjon, som vi omtrent alltid har i Norge og de fleste vestlige land, så vil lønningene alltid måtte justeres opp. Hvis vi ikke justerer lønna etter inflasjonen, mister vi kjøpekraft. 500 000 kr i dag er ikke verdt like mye som 500 000 kr om ti år. Hvis *reallønna* skal holdes konstant, altså at vi skal ha samme kjøpekraft, så må den *nominelle lønna*, altså den pengesummen du ser på lønnsslippen din, gå opp, og den må øke like mye som inflasjonen har økt prisene på matvarer, bolig, elektrisitet og så videre. Denne stadige lønnsøkninga for å beholde og kanskje også øke kjøpekraft kjemper fagforeninger for på vegne av arbeiderne, som vi så på i begynnelsen av kapitlet, og dette trepartssamarbeidet mellom fagforeningene, arbeidsgiverforeningene og staten er altså et vesentlig trekk ved det vi kaller den norske modellen.

Reallønn	• Justert for kjøpekraft • Sammenliknes med hva du faktisk får kjøpt for pengene
Nominell lønn	• Utbetalt sum

Figur 4.9. Reallønn og nominell lønn.

Hyperinflasjon

Hyperinflasjon er ekstremt høy inflasjon, og det har forekommet flere steder i verden. 1920-tallet i Tyskland er kanskje det best kjente tilfellet i historien. Levekostnadene for vanlige tyskere ble 16 ganger høyere i løpet av 1922. For prisen av et egg i 1923 kunne du i 1918 ha kjøpt 500 milliarder egg. I 1923 ble prisene dobla annenhver dag, og til slutt måtte man ha med seg ei trillebår med pengesedler på butikken for å få betalt for et brød.

Figur 4.10. Tysk pengeseddel fra 1920-tallet med verdien 50 millioner mark.

Figur 4.11. Tyske frimerker fra 1920-tallet med verdi opptil 50 milliarder mark.

Likevel er ikke dette historiens verste eksempel på inflasjon.[134] I Ungarn i 1946 dobla prisene seg hver 15. time, og i Jugoslavia i 1994 dobla de seg hver 34. time. Hyperinflasjon i Russland var en utløsende faktor for den

134 ZeroHedge (2014).

russiske revolusjonen i 1917, og Zimbabwe har nokså nylig hatt en av historiens verste hyperinflasjoner. I 2008 hadde de en årlig inflasjon på 231 millioner prosent.[135] Det tilsvarer at noe som kosta 1 Zimbabwe-dollar i 2007, kosta 231 millioner Zimbabwe-dollar i 2008. Inflasjonen ødela industri og landbruk i landet, for folk hadde ikke penger som var verdt noe lenger, og de fikk ikke kjøpt noe. I 2015 skrota de valutaen sin, og man kunne da få en amerikansk dollar hvis man bytta inn 35 billiarder Zimbabwe-dollar (35 000 000 000 000 000).[136] Også Hellas, Polen, Mexico, Brasil, Argentina og Taiwan har hatt problemer med hyperinflasjon.

Hyperinflasjon er en kritisk situasjon fordi det får så dramatiske konsekvenser for folk. Sparepenger blir verdiløse. Store summer som man har spart opp over lengre tid, får man plutselig ikke kjøpt noe for. Lån blir plutselig nedskrevet, men folk sulter. Mange historikere ser på hyperinflasjonen i Tyskland som en av årsakene til at Adolf Hitler kom til makta i Tyskland i 1933. Folket var misfornøyd med situasjonen i mellomkrigstida, naturlig nok, og Hitlers voldsomme opprusting satte fart i den tyske økonomien. Det var derfor mange som ble begeistra for ham.

Hyperinflasjon viser hvor ille det kan gå om man slipper inflasjonen løs, eller om man ikke klarer å kontrollere inflasjonsnivået. Så høy inflasjon er det altså åpenbart at vi ikke ønsker, og at vi må være bevisst på å unngå.

Vi har lenge hatt relativt høy inflasjon i Norge. Det er på ingen måte snakk om hyperinflasjon, men ca. 6–13 % inflasjon. Også dette er mye. Etter ca. 1990 har vi ligget på 2–3 % inflasjon, som er et nivå Norges Bank er tilfreds med. Dersom vi skulle komme opp i høyere inflasjonsprosenter igjen, vil det ha ugunstige effekter.

Det er i hovedsak fire grunner til at inflasjon er alvorlig, og kan være problematisk.[137] Disse grunnene er at inflasjon fører til uønska inntektsfordeling ved å ta fra dem som sparer, og gi til dem som har gjeld, at den gjør det vanskeligere å planlegge framtida fordi reelle priser er så uforutsigbare, at den gjør ikke-produktive investeringer lønnsomme, og sist, men ikke minst, at den svekker konkurranseevnen vår internasjonalt, og det går ut over produksjonen til industrien vår.

135 The Economic Times (2008).
136 Mogen (2015).
137 Sander (2013).

1. Inflasjon fører til uønska omfordeling

Den ene av grunnene til at inflasjon er alvorlig, er at verdien på kapital og sparepenger forvitrer og lån forsvinner. Når den økonomiske utviklinga går i retning av at man tjener på å ha lån og taper på å spare penger, så er det uheldig. Det motiverer ikke til sparing og kontrollert pengebruk, men til overforbruk. Dersom man for eksempel har 5 % inflasjon i et land, er det slik at sparepengene dine blir redusert i verdi med 5 % hvert år de står i banken, mens også huslånet eller studielånet ditt minker 5 % i verdi for hvert år. I tillegg er det slik at det er de rikeste som har størst gjeld, så inflasjon har en tendens til å ta fra de fattige og gi til de rike. Denne typen omfordeling er ikke noe vi har ønska eller planlagt. Den er utilsikta og usystematisk, og den gjør at vi mister kontrollen over inntektsfordelinga.

2. Inflasjon gjør det vanskelig å planlegge og demotiverer til investeringer

Når prisene forandrer seg så mye som de gjør i situasjoner med høy inflasjon, så blir det vanskeligere å planlegge framtida. Når du ser at en pris stiger, så kan du ikke vite om det er på grunn av inflasjon eller om det er fordi prisen på nettopp denne varen har steget av andre grunner. Det kan være noe med tilgang til råvarer eller kostnader i produksjonsprosessen som har ført til prisstigninga, slik at denne varen har blitt dyrere i forhold til lønna di og andre varer uten at det har noe med inflasjon å gjøre. Det at inflasjon kamuflerer andre typer av prisutvikling, enten varer og tjenester blir dyrere eller billigere, gjør rett og slett at det blir vanskeligere for oss å følge med på de reelle prisene. Med slik generell usikkerhet om hva prisnivået, isolert fra inflasjon, egentlig er, minker viljen til å foreta investeringer. Når man også er usikker på hvordan prisendinger blir i framtida, er det mer risikabelt å investere.

3. Inflasjon gjør mange ikke-produktive investeringer lønnsomme

I perioder med høy inflasjon kan man tjene penger på å sikre seg prisstigninga i stedet for å faktisk produsere noe. Dersom du kjøper et hus for 3 millioner kroner et år og selger det for 4 millioner neste år uten å ha oppgradert det, har du tjent en million uten å ha produsert noe som helst. Slik spekulasjon er ikke gunstig for økonomien. I mellomkrigstida i Tyskland kjøpte spekulanter seg penger ved å ta opp lån, og ei stund seinere kunne de selge pengene for mye mer enn de hadde betalt, og de kunne både betale ned lånet og sitte igjen med fortjeneste. Dette kunne man gjøre gjentatte ganger så lenge verdien på pengene sank, og så ville man sitte igjen med netto fortjeneste uten å ha produsert eller bidratt med noe til samfunnet. En situasjon som gjør det svært lønnsomt å investere i eiendommer eller objekter for så bare å tjene penger på prisstigning, er ikke gunstig for samfunnsutviklinga og stimulerer ikke til produktivitet.

4. Inflasjon svekker vår internasjonale konkurranseevne

Hvis de norske prisene stiger raskere enn utenlandske priser, svekkes konkurranseevnen vår på det internasjonale markedet, forutsatt at valutakursen er den samme. De varene vi forsøker å selge, vil da bli dyrere enn konkurrerende varer fra andre land, og vi får solgt mindre. Når vi får solgt mindre og dermed eksportert mindre, svekkes altså etterspørselen etter varer, og de norske bedriftene må produsere mindre. Det er ikke bra for nasjonens økonomi, og det kan føre til høyere arbeidsledighet og mindre inntekter til statskassa.

Figur 4.12. Inflasjonens farer.